

כל היום היא שיחתי - התפילה בעולמו של בן ישיבה

- א. מבוא - הצגת המקרה
- ב. יסוד חיוב תפילה במניין
1. מגילה כג, ב - אין עוברין לפני התיבה בפחות מעשרה
 2. ברכות מז, ב - שחרור עבדים ומניין
 3. ברכות ח, ב - ויתור על מניין לטובת תפילה בבית מדרש
 4. מסקנה
- ג. היחס בין תלמוד תורה לתפילה
- ד. השיקול החינוכי
- ה. מקומה של התפילה בעולמו של בן ישיבה
- ו. סיכום

א. מבוא - הצגת המקרה

מנהג ישיבתנו להתפלל תפילת מנחה בשעה שלוש וחצי, ולאחר מכן להתחיל את סדר צהרים. לעיתים קורה שבחור מפספס מסיבה כלשהי את התפילה בישיבה. במקרה כזה נהגו התלמידים להתפלל בתי הכנסת הסמוכים לישיבה, באמצע סדר צהרים. אלא שיש במנהג זה פגיעה חמורה ברצף של הלימוד, עד כדי שיבוש של הסדר כולו במקרים קיצוניים. במקרים כאלו נשאלת השאלה: האם הקרבה של סדר צהרים לטובת תפילה במניין היא הדבר הנכון, או שמא נכון יותר להתפלל ביחידות ולחזור ללימוד.

במאמר זה נציג כמה גישות להתמודדות עם שאלה זו. ראשית נדון ביסוד החיוב של תפילה במניין, ונדון בחומרה של חיוב זה. לאחר מכן נדון בחיובם של לומדי תורה בתפילה בכלל, ובתפילה במניין בפרט. לבסוף מתוך השאלה הפרקטית שהצגנו, נעסוק בשאלה העקרונית על מקומה של התפילה בעולמו של בן ישיבה.

ב. יסוד חיוב תפילה במניין

בפרק זה נציג מספר סוגיות, שעוסקות ביסוד חיוב תפילה במניין.¹ עד כמה שידי משגת, לא מצאתי משפט מפורש שמצהיר על חובה להתפלל במניין, או על המעמד של החובה הזו. עם זאת, מתוך כמה סוגיות שעוסקות בעניינים אחרים, ניתן להסיק מה המצווה ומה מעמדה. לאחר שנראה ונבאר את הסוגיות השונות, ננסה לראות מה האמירה העולה מהן לגבי הדיון שלנו.

1. מגילה כג ע"ב - אין עוברין לפני התיבה בפחות מעשרה

¹ בהכנת פרק זה נעזרתי במאמרו של דביר, הרב שמואל, "יסוד חיוב תפילה במניין", עלון שבות 129 (תשס"ט), וכן בשו"ת בין הבדים א, ב.

המשנה במסכת מגילה מציגה כמה דברים שאין לעשותם בפחות מעשרה, ובתוך הרשימה נמצא הדין ש"אין עוברין לפני התיבה" (ד, ג). אלא שעל משנה זו יש לשאול - האם מדובר בחיוב או במצווה. כלומר, האם ישנו חיוב על האדם להתפלל בעשרה כדי שיעבור לפני התיבה, או שמא אם אכן התפלל בעשרה, כעת הרשות בידו לעבור לפני התיבה.

ננסה לענות על שאלה זו באמצעות דוגמה נוספת מהמשנה - ברכת חתנים. לכאורה ממקרה זה יש להוכיח כשיטה השנייה. שהרי אין חיוב על האדם ללכת לחתונה ולברך ברכת חתנים. רק במקרה בו אדם נקלע לחתונה המכילה עשרה אנשים עליו לברך ברכת חתנים. אם כן, לכאורה אין לראות במשנה חיוב גמור להתפלל בעשרה, ולמעשה המשנה אומרת שאם התפללו בעשרה, רשאי אדם לעבור לפני התיבה. ודאי שגם לפרשנות זו ראוי להתחייב בדבר, כמו שראוי לברך את החתן, אך משמע שאין פה חיוב גמור. וכך מוכח מהדין של קניין קרקעות שמופיע במשנה, שבו ודאי אין מצווה חיובית.²

למרות האמור לעיל, הגמרא מחלקת בין החיובים השונים ומציגה עבור כל מקרה סיבה שונה לחיוב העשרה. אם כן, יש מקום לטעון שאין להוכיח מחלק אחד של המשנה על החלק האחר.

נדמה שבשאלה מהות החיוב במניין נחלקו הראשונים. בעל המאור במסכת מגילה (ג, א בדפי הרי"ף, ד"ה "אמר רב") רצה ללמוד מהעובדה שקריאת מגילה לא מוזכרת במשנה כי הדין שיש לקרוא מגילה בעשרה הוא רק לכתחילה. לעומתו, הרמב"ן במלחמות ה' (שם, ד"ה "אמר הכותב") חילק בין הדברים, וכתב שהדברים המנויים במשנה הם חובת הציבור, ואילו קריאת מגילה היא חיוב על היחיד לקרוא עם עשרה אנשים שונים. נמצא שהרמב"ן הולך כצד השני שהצענו, וקובע כי על היחיד אין חובה להתפלל במניין, ולכל היותר מדובר במצווה. בדעת בעל המאור ניתן לומר שהוא ראה גם את התפילה כמצוות היחיד. לחלופין, ניתן להסביר שהמחלוקת היא בעניין חיוב עשרה בקריאת מגילה.

2. ברכות מז ע"ב - שחרור עבדים לשם מניין

הגמרא בברכות מז ע"ב מביאה מקרה שממנו ניתן ללמוד על החיוב של תפילה במניין:

מעשה ברבי אליעזר שנכנס לבית הכנסת ולא מצא עשרה, ושחרר עבדו והשלימו לעשרה... והיכי עביד הכי? והאמר רב יהודה: כל המשחרר עבדו עובר בעשה, שנאמר: לעולם בהם תעבדו! - לדבר מצוה שאני. מצוה הבאה בעבירה היא! - מצוה דרבים שאני.

הגמרא אומרת שני דברים לגבי תפילה במניין: ראשית, מדובר בדבר מצווה, ושנית, מדובר במצווה של רבים.³ בעקבות סיבות הללו אלו יכול היה ר' אליעזר לשחרר את עבדו כדי לקיים את המצוות, על אף דין "לעולם בהם תעבדו" האוסר על שחרור עבדים.

אם כן, ברור מהגמרא שישנה מצווה בתפילה במניין. יתרה מזאת, נראה שמוכח מהגמרא שישנה מצווה להתחייב בתפילה במניין. הרי עד שר' אליעזר שחרר את עבדו לא היה מניין וממילא לא התחייבו בתפילה במניין, ורק אחרי שהעבד שוחרר נוצר המניין. נמצא שישנו חיוב על כל אחד להתחייב בתפילה במניין.

אלא שניתן לדחות מסקנה זו, ולומר שמדובר על מקרה מיוחד. כפי שהברייתא מדגישה, מדובר במקרה בו כולם כבר מצויים בבית הכנסת, אלא שלא נמצאו עשרה. כלומר, הציפייה הייתה שיהיו עשרה, והקהל הופתע כאשר

² אדרבה, העובדה שהתורה מפקעה קניין של אדמות בכל שנת יובל מוכיחה שלא מדובר בדבר רצוי.

³ יש להעיר שבסוגיה המקבילה בגיטין לח ע"א לא מופיעה הסיפא לגבי מצווה הבאה בעבירה, ולפיכך גם לא מוזכר החילוק בין מצווה דרבים למצווה דיחיד.

הופיעו רק תשעה. ניתן לומר שדווקא קהל כזה, שהתחיל כבר לחייב עצמו בתפילה במניין והגיע לשם כך לבית הכנסת, הוא זה שכבר חל עליו החיוב, בבחינת "המתחיל במצווה אומרים לו גמור". אך מי שכלל לא הגיע לבית הכנסת, וקל וחומר מי שאיננו חלק מאותו הציבור שקבעו את התפילה, ייתכן שאין עליו חיוב להתחייב במניין.

לגבי הגדרת המצווה בסוגיה נחלקו הראשונים. רש"י על אתר (ד"ה "מצוה דרבים") כתב שהמצווה היא: "להוציא רבים ידי חובתם בקדושה". הו"א אומר שהמצווה בתפילה במניין היא אמירתם של הדברים המיוחדים שניתן לאומרם רק בעשרה, כגון קדושה וקדיש. לעומת זאת, בעלי התוספות (שם ד"ה "מצוה") אומרים שהמצווה המיוחדת היא תפילה. לכאורה הסבר זה תמוה, שהרי ניתן להתפלל גם ללא מניין! לפיכך נראה שבעלי התוספות הבינו שתפילה במניין ותפילה ביחיד הינן שני דברים שונים לגמרי, ולכן ישנה מצווה מיוחדת להתפלל במניין.⁴

המשותף בין שתי הדעות הוא שישנו הבדל מהותי בין תפילה רגילה לתפילה במניין, המשווה לתפילה במניין מעמד של מצווה. רש"י אומר שייחוד זה נובע מהאמירות המיוחדות בתפילה, ואילו לפי בעלי התוספות הייחוד הוא עצם התפילה.

אולם, לא כן דעת הרמב"ן.⁵ בחידושו למסכת גיטין (לה, ב) התקשה הרמב"ן גם הוא בזיהוי המצווה בסוגיה, והציג שתי תשובות שונות. בתשובתו הראשונה הרמב"ן סובר שבמקרה כמו של ר' אליעזר אין באמת איסור לשחרר עבד. לדידו, האיסור לשחרר עבד חל רק במקרה שהשחרור הוא לטובת העבד, אך במקרה שלנו השחרור הוא לטובת האדון ולכן איננו אסור. מכיוון שאין באמת איסור בשחרור העבד, גם אין צורך לומר שיש באמת מצווה בתפילה במניין, ואין ללמוד מסוגיתנו על חיוב תפילה במניין.

אלא שהרמב"ן הוסיף טעם נוסף: "אין הכי נמי דאתיא האי מצוה ודוחה עשה שבתורה שכיון שבא הקדוש ברוך הוא לבית הכנסת ולא מצא שם עשרה מיד כועס". הרמב"ן לא מציין דבר חיובי בתפילה שדוחה את האיסור לשחרר עבד, אלא דווקא דבר שלילי - העובדה שהחוסר במניין גורר כעס של הקב"ה.

3. ברכות ח ע"ב - ויתור על מניין לטובת תפילה בבית המדרש

הגמרא בברכות ח ע"ב מביאה דיון לגבי מקום התפילה, ומספרת על מקום התפילה של האמוראים:

ואמר אביי: מריש הוה גריסנא בגו ביתא ומצלינא בבי כנישתא, כיון דשמענא להא דאמר רבי חייא בר אמי משמיה דעולא: מיום שחרב בית המקדש אין לו להקדוש ברוך הוא בעולמו אלא ארבע אמות של הלכה בלבד - לא הוה מצלינא אלא היכא דגריסנא.

הגמרא מספרת כי אביי היה מתפלל בבית הכנסת, אך לאחר ששמע על מעלת ההלכה עבר להתפלל במקום הלימוד, ומציינת כי כך נהגו גם רב אמי ורב אסי. השאלה הגדולה בסוגיה הזו היא האם אביי, רב אמי ורב אסי ויתרו על תפילה במניין לטובת תפילה במקום הלימוד, או שמא רק על תפילה ברוב עם הדרת מלך. הרמב"ם כותב (תפילה ח, ג):

בית המדרש גדול מבית הכנסת, וחכמים גדולים אף על פי שהיו להם בעירם בתי כנסיות הרבה לא היו מתפללין אלא במקום שהיו עוסקין בו בתורה והוא שיתפלל שם תפלת הציבור.⁶

⁴ וראה בדברי המשנה ברורה, אר"ח צ, כח: "ועיקר תפלה בצבור הוא תפלת י"ח דהיינו שיתפללו עשרה אנשים שהם גדולים ביחד ולא כמו שחושבין ההמון שעיקר להתפלל בעשרה הוא רק לשמוע קדיש וקדושה וברכו ולכן אינם מקפידין רק שיהיו י' בבהכ"נ וזהו טעות". ויכול להיות שדבריו הם רק אליבא דשיטת בעלי התוספות, אך אותם טועים אולי נהגים כמו רש"י.

⁵ בכיוון דומה הלכו הרשב"א והריטב"א על אתר.
⁶ וראה בפרי מגדים, אשל אברהם, אר"ח צ, לב, שאולי לדעת הרמב"ם הכוונה היא שצריך להתפלל בשעה שהציבור מתפלל. וקדם לו הרדב"ז שכתב שיש לגרוס ברמב"ם: "והוא שיתפלל עם תפלת הציבור". אך לא מצאתי גרסה כזו בכתבי היד המדויקים, וכן ברמב"ם

לעומת זאת, רבנו יונה (ד, א בדפי הרי"ף, ד"ה "אלא ביני עמודי") הביא את דעת חכמי צרפת:⁷

פירשו רבני צרפת ז"ל שאפי' בלא עשרה היו עושין כן מפני שיותר נכון להתפלל יחידי במקום ששם קביעות התורה יומם ולילה מלהתפלל בבהכ"נ בצבור כדאמרינן אוהב הקדוש ברוך הוא שערים המצוינין בהלכה יותר מבתי כנסיות.

נמצא שלדעת רבני צרפת, תפילה במקום שבו לומדים תורה חשובה יותר מעצם התפילה במניין.⁸ על פניו, לשיטתם החיוב של תפילה במניין איננו חיוב חזק, והתפילה בבית מדרש גוברת עליו.⁹

4. מסקנה

ראינו מספר שיטות המגדירות מדוע ישנה חובה להתפלל במניין. מתוך הדברים הללו כתב הטור (או"ח ז): "לא יתפלל אדם אלא בבית הכנסת עם הצבור דא"ר יוחנן אין תפלתו של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת פירוש עם הצבור". לשון השולחן ערוך עדינה יותר, והוא איננו מציג את התפילה במניין כחיוב גמור (או"ח ז, ט): "ישתדל אדם להתפלל בבית הכנסת עם הציבור". אלא שכתב הרב פיינשטיין (אגרות משה או"ח ב, כז) שאין ללמוד מלשון מרן להקל, וכוונתו שמדובר בחיוב.¹⁰ וכך סיכם זאת ערוך השולחן (או"ח ז, כא): "דתפלה בצבור אף ע"פ שהיא דרבנן מצוה גדולה היא דלבד תפלה בצבור עוד יש בה קדושה וקדיש וברכו שהרי מותר לשחרר עבד כדי להתפלל בעשרה".

כעת, על פי מה שראינו לעיל, ננסה להכריע מה יהיה הדין בנידון שלנו - תפילה במניין על חשבון סדר צהרים. לדעת הרמב"ם לא יעלה על הדעת שאותו אחד שלא התפלל במניין כלול בכעס של הקב"ה, שהרי הכעס הוא על הציבור שקבעו מניין ולא עמדו בקביעה שלהם. לדעת רש"י ובעלי התוספות, נראה שאותו אחד שמוותר על תפילה במניין אכן מפסיד. לדעת רש"י הוא מפסיד את האמירות המיוחדות שאפשר לומר רק בציבור, ולדעת בעלי התוספות הוא מפסיד את כל המצווה המיוחדת של תפילה במניין. אך כפי שאמרנו לעיל, גם בדעות אלו ניתן לומר שהחובה היא רק על הציבור, אך תלמיד ישיבה שלא נכלל בתוך הציבור לא כלול בה.¹¹

אם כן נראה שלשיטות כל הראשונים לא ברור בכלל אם אותו בחור ישיבה התחייב בתפילה במניין, תהא המצווה בחיוב זה אשר תהא.

ג. היחס בין תלמוד תורה לתפילה

הגמרא במסכת שבת (יא ע"א) דנה במקרה בו ישנה התנגשות בין תלמוד תורה לבין תפילה, בעקבות משנה העוסקת בדברים האסורים והמותרים בעשיה לפני תפילת המנחה:

המדויק לא מצאתי. וגם הרב קאפח על אתר כתב שנודמנה לרדב"ז גרסה משובשת. אך ראה בשו"ת אוצרות יוסף ד, שהביא סיעה ארוכה של ראשונים ואחרונים שהבינו כך ברמב"ם, וצריך עיון.

⁷ למקורות שיטה זו עיין בחידושי הריטב"א על אתר, הוצאת מוסד הרב קוק, בהערה 213.

⁸ ראה בספר הבתים, שערי תפילה ט, י שנתן טעם לדבר: "שהרי אמרו אפילו אחד יושב ועוסק בתורה שכינה עמו". והסביר בשו"ת אוצרות יוסף ד: "ואם כן ממילא יש כאן השראת השכינה אפילו אין שם עשרה".

⁹ פיינשטיין, הרב משה, אגרות משה או"ח ב, כז, דן במקרה הפוך: בחור ישיבה שרוצה להתפלל בביתו בלא מניין ולא בישיבה, כדי ללמוד תורה יותר שעות; וכתב למסקנה שאין היתר לכך.

¹⁰ וראה עוד באגרות משה או"ח א, לא, שרצה לתלות את הדיון על טיב החיוב במניין במחלוקת ראשונים: "והנה לכאורה היה מקום לפרש דמחלוקת הרמב"ם ותוס' היא אם תפלה בצבור הוא חיוב לכן בשביל עדיפות מעלה דהיכא דגרסי לא נדחה חיוב תפלה בצבור, והתוס' סברי דגם תפלה בצבור הוא רק מעלה ולא חיוב לכן נדחת מפני מעלת היכא דגרסי". אלא שהוא עצמו דוחה את דבריו כי לא משמע כך ברמב"ם, ועוד יש להוסיף שמהתוספות בדף מז שהבאנו לעיל מוכח שיש חיוב בתפילה במניין, ולא רק מעלה.

¹¹ לגבי ההפסד של האמירות המיוחדות ושל התפילה המיוחדת, ניתן לומר שיצר הפסדו בשכר לימוד התורה.

ואם התחילו אין מפסיקין, מפסיקין לקריאת שמע. הא תנא ליה רישא אין מפסיקין! - סיפא אתאן לדברי תורה. דתניא: חברים שהיו עוסקין בתורה - מפסיקין לקריאת שמע, ואין מפסיקין לתפלה. אמר רבי יוחנן: לא שנו אלא כגון רבי שמעון בן יוחי וחביריו, שתורתן אומנותן. אבל כגון אנו - מפסיקין לקריאת שמע ולתפלה.¹²

בעקבות סתירה במשנה, הגמרא אומרת שתלמידי חכמים שלומדים תורה צריכים לעצור את לימודם בשביל לקרוא קריאת שמע, אך לא בשביל תפילה. ר' יוחנן מגביל את הדין הזה לאנשים מיוחדים כמו רשב"י וחביריו שתורתם אומנותם. הראשונים מסבירים שהכוונה פה היא להתנגשות גמורה, כגון שלא נותר זמן להתפלל. ההכרעה היא שלאדם רגיל התפילה גוברת, ולרשב"י וחביריו שתורתם אומנותם, לימוד התורה גובר.¹³

אלא שלכאורה ישנה תמיהה כפולה על הגמרא. על דינו של מי שאין תורתו אומנותו עולה קושיה מדין "עוסק במצווה פטור ממצווה". לא ברור מדוע אותו לומד לא נפטור מחיוב התפילה בעקבות העיסוק בתלמוד תורה. ואם אכן הדין של עוסק במצווה אין בו די לדחות את חיוב התפילה למי שלומד תורה, מדוע בנוגע לאדם שתורתו אומנותו כרשב"י אין חיוב התפילה גובר.

המאירי (שבת ט ע"א) כותב שמצד דיני "העוסק במצווה פטור מן המצווה", ישנה ריעותא למצוות תלמוד תורה, והיא לא דוחה מצוות אחרות:

ושמא תאמר והיאך הקלו בתלמוד תורה משאר מצוות שהעוסק במצווה פטור מן המצווה... י"ל שהתלמוד אינו אלא להביא לידי מעשה והיאך יפקיע את המעשה והוא שאמרו בירוש' על זה הלמד לעשות ולא הלמד שלא לעשות שהלמד שלא לעשות נוח לו שלא נברא.

המאירי כותב שבתלמוד תורה המטרה הסופית היא המעשה, ולכן לא ייתכן שתלמוד תורה ידחה מעשה. אם כן, על פי דברי המאירי השאלה אינה נשאלת על האדם הרגיל, אך עדיין עומדת בעינה בנוגע לרשב"י וחביריו: כיצד הם דוחים את מצוות תפילה מפני תלמוד תורה.

הרמב"ם (תפלה ו, ח) פסק שהפטור של מי שתורתו אומנותו נובע מכך "שמצות תלמוד תורה גדולה ממצות תפלה". אך מדוע דווקא לגבי מי שתורתו אומנותו העיקרון הזה מביא לפטור מעשי מתפילה? ניתן להציע שני הסברים. ראשית, ייתכן שישנו הבדל איכותי בין התורה שלנו לבין התורה של רשב"י. בעוד שתורתו של רשב"י איכותית מספיק כדי לדחות את חיוב התפילה, הלימוד שלנו איננו מספיק איכותי. מבחן האיכות הוא האם האדם עושה את תורתו אומנותו או לא.¹⁴

אפשרות אחרת היא שלא מדובר בהבדל בלימוד התורה, אלא ההבדל הוא דווקא בתפילה - לרשב"י וחביריו לא היה צורך בתפילה בגלל הלימוד המיוחד שלהם. כיוון כזה מצאנו בדברי הרב קוק (אורות התפילה עמ' 57-58). הרב קוק מסביר שהתפילה היא אמצעי להוריד את התורה השכלית לעולם המעשה. על ידי התפילה הרגשית ניתן לקשר בין השניים, אך מי שתורתו אומנותו, אין לו צורך במתווך זה.

¹² לגבי האפשרות של הגדרת מאן דהו בימינו כמי שתורתו אומנותו, ראה פרוק, אוריאל, "תורתו אומנותו - מלשון חז"ל ועד לשון ימינו", אתר ישיבת שעלבים, http://shaalvim.co.il/torah/maayan-article.asp?id=462#_ftnref30. הרמב"ם (תפילה ו, ח) פסק שמי שתורתו אומנותו לא יתפלל כלל, והקשו עליו שאם האמוראים לא ראו עצמם בדרגה זו, כיצד משהו בימינו יכול להגיע לדרגה הזו. בעל ערוך השולחן תירץ שצורבא מרבנן זו אינה אמירה לגבי איכות האדם, אלא היא אמירה לגבי העיסוקים שלו. האמוראים היו מתעסקים בעבודות שונות, ולא רק בלימוד התורה, ולכן הדין של רשב"י לא רלוונטי לגביהם. אך מי שבחר בדרכו של רשב"י, שלא עבד כלל אלא למד כל היום ממש (ועיין ברכות לה ע"ב), גם אם איננו בדרגה של רשב"י, שייך בכל זאת לדין של קדימות התלמוד על פני התפילה.
¹³ בפסקי הרי"ד על אתר כתב שהדין נכון ב"דורות הראשונים", ולא כתב רק ברשב"י וחביריו.
¹⁴ כיוון כזה מצוי בדברי בעל החפץ חיים, שמירת הלשון, שער התורה ג.

האדמו"ר הזקן הלך גם הוא בכיוון זה (שולחן ערוך הרב קו, ד) וכתב שמטרת התפילה היא בקשת רחמים על העולם הזה. מי שתורתו אומנותו איננו מתעסק כלל בעולם הזה, ולכן אין לו צורך בתפילה רגילה שעניינה הוא בקשות הקשורות לעולם הזה.

להלכה נפסק שמי שאין תורתו אומנותו, איננו יכול לבטל תפילה מפני תלמוד תורה (שו"ע או"ח קו, ג). לעניינינו יש לברר מה הדין לגבי תפילה במניין - האם מצוות תלמוד תורה היא עילה מספקת כדי לדחות תפילה במניין, או שמא כשם שתלמוד תורה לא דוחה תפילה כך הוא לא דוחה תפילה במניין.

על פי ההשוואה בין הסוגיות שראינו לעיל לבין הסוגיה שראינו זה עתה, כותב רבנו יונה (ברכות ד, א בדפי הרי"ף):

ואומר מורי הרב נר"ו שאפי' לדעת רבינו משה ז"ל אין צריך עשרה אלא למי שדרכו ללכת מביתו לתלמוד למקום אחר דכיון שדרכו להתבטל מלימודו בשעה שהולך לתלמוד יש לו להתפלל בעשרה או ללכת לבהכ"נ אבל מי שלומד בביתו כל היום במקום קבוע ותורתו אומנתו אין לו ללכת לבית הכנסת אם לא ימצא עשרה מפני שנמצא מתבטל מלימודו בשעת הליכה וטוב לו שיתפלל ביחיד משיתבטל כלל.

תדע שהרי תפילה עצמה היו מבטלין גדולי החכמים מפני הלימוד כמו שמצינו שרבי שמעון בן יוחי לא היה מתפלל אלא משנה לשנה ורבי יהודה הנשיא מחדש לחדש¹⁵ כדי שלא יתבטלו מתורתם וכיון שהלימוד לא היו מבטלין אותו מפני התפילה עצמה כל שכן שאין לו לבטלו מפני ההליכה שיותר טוב שיתפלל בביתו בלא עשרה משיתבטל ללכת לבהכ"נ או למקום אחר.

בהתבסס על הסוגיה בשבת ומקורות נוספים, כותב רבנו יונה שמה שנאמר לעיל בדעת הרמב"ם, כי תפילה במניין בבית כנסת גוברת על תפילה ביחיד בבית מדרש, נכון רק כאשר אין ביטול זמן של לימוד. לדוגמה, במקרה שהאדם נמצא בבית ועליו ללכת בכל מקרה לבית המדרש - עליו ללכת לבית הכנסת ולא לוותר על תפילה במניין לשיטת הרמב"ם. אך אם מדובר בביטול זמן של לימוד, גם הרמב"ם יודה שאין חיוב להתפלל במניין, אלא יתפלל במקום שבו הוא לומד.

אמנם רבנו יונה מצמצם דבר זה רק למי שתורתו אומנותו ומקום לימודו קבוע, אך ברור שגדר "תורתו אומנותו" כאן איננו זהה למושג "תורתו אומנותו" המופיע אצל רשב"י, שהרי ברמה של רשב"י האדם פטור לגמרי מתפילה. לפיכך, ברור שרבנו יונה מדבר על מעלה השייכת בימינו, ואם אין זו מעלתו של בן ישיבה - של מי היא? ואכן, כך פירש גם הרב פיינשטיין (אגרות משה או"ח א, לא).

אולם, בנקודה זו נכנס מימד סובייקטיבי. בנידון דידן נראה שעל הבחור עצמו להכריע האם הוא רואה עצמו במשך תקופת לימודו כמי שתורתו אומנותו, ומגיע לו הפטור מתפילה במניין. לחילופין, יכול להיות שהוא רואה עצמו כאדם מן המניין שלומד תורה בחייו, כך שהוא לא זכאי לפטור הזה. המדד כמוכח יהיה, מה מבחינת אותו בן ישיבה דוחה לימוד תורה.

בכל מקרה, מפורש בדברי רבנו יונה שמי שפספס תפילת מנחה לא יילך ויתפלל במניין, כיוון שהדבר יעלה לו בזמן של לימוד.

אלא שכעת יש לברר האם דבריו אלו מוסכמים להלכה, או שמא הם נתונים במחלוקת. הכסף משנה בהלכות תפילה (ח, ג) הביין שהרא"ש (שו"ת הרא"ש ד, יא) חולק על דברי רבנו יונה:

¹⁵ לא מצאתי מקור לדברים אלו.

אבל הרא"ש כתב טוב להתפלל עם הציבור כי זמן תפלה לחוד וזמן תורה לחוד וגם אין תורתנו כ"כ אומנותנו ובהרבה שעות ביום אנו מתבטלים נבטל תורתנו בשעת תפלה ונשלים אותה בשעות אחרות ונצא י"ח בתורה ובתפלה.¹⁶

הרא"ש חולק על רבנו יונה בשתי נקודות. ראשית הוא סובר שגם תלמיד חכם צריך להקדיש מקום לעבודת התפילה - זמן תפלה לחוד וזמן תורה לחוד. הנקודה השנייה היא שגם אם נאמר שבאופן עקרוני אדם שתורתו אומנותו לא צריך להקדיש זמן תפלה לחוד, אנו לא נמצאים בדרגה כזו: "אין תורתנו כל כך אומנותנו". כפי שהוכחנו לעיל, לדעת רבנו יונה גם אדם שאין תורתו אומנותו בדרגה של רשב"י, בכל זאת יש לו את הפטור הזה. נמצא שיש פה מחלוקת מה המקום של התפילה בעבודת ה' של אדם שתורתו אומנותו אך איננו בדרגה של רשב"י וחבריו.

אלא שעדיין יש לברר מה הרא"ש יאמר במקרה עליו אנו דנים. סברתו של הרא"ש היא שהאדם צריך שעבודת ה' שלו תהיה כלולה הן מזמן תורה והן מזמן תפילה. אולם, כל זה אמור לגבי תכנון אידיאלי של היום, אך מה יאמר הרא"ש במקרה שלנו, שזמן תפילה התפספס באונס, וכעת בהכרח התפילה תבוא על חשבון תורה. יש לברר האם במקרה כזה עדיין יסבור הרא"ש שטוב להתפלל בעשרה.

יש מקום רב לומר שבמקרה הזה הרא"ש יודה לרבנו יונה, ושהרא"ש עצמו לא דיבר אלא על רמת העיקרון ותכנון סדר היום. כך מפורש גם בדברי בעל הלבוש (או"ח ז, יח), שפסק כדעת הרא"ש ובכל זאת כתב: "מיהו מי שתורתו אומנותו יכול להתפלל לפרקים ביחיד בבית מדרשו אם לא ירצה לבטל לימודו, רק שלא ירגיל בכך". כפי שאמרנו, ההיתר הוא רק כאשר הדבר נעשה לפרקים, למרות שודאי שגם בזה יש פגיעה מסוימת במקום של התפילה בעבודת ה' של האדם.

להלכה, השו"ע לא הביא את דברי רבנו יונה, כנראה בעקבות כך שלדעתו הרא"ש חולק עליו, וכך הסביר דבריו בשו"ת אוצרות יוסף (או"ח ז, ד). עם זאת, הרב משאש טוען שדעת מרן להקל,¹⁷ שהרי הביא את דברי רבנו יונה בבית יוסף ולא סתר אותם; ואף שלא הביאם בשולחן ערוך, אנו נוקטים כמו שהביא בבית יוסף כל עוד לא סתר זאת במפורש.

הרמ"א (או"ח ז, יח) כתב: "וי"א דאפילו בלא י' עדיף להתפלל בבית המדרש הקבוע לו; ודוקא מי שתורתו אומנותו ואינו מתבטל בלאו הכי". נחלקו האחרונים בהבנת פסקו. בעל שו"ת אוצרות יוסף הבין שהרמ"א פוסק את דברי רבנו יונה להלכה, אך הרב פיינשטיין כתב באגרות משה (או"ח א, לא) שדברי הרמ"א האלו הם דעת עצמו, ודבריו מבוססים על הסוגיה בשבת שראינו.¹⁸ לדבריו, הרמ"א צמצם את ההיתר של רבני צרפת רק למי שתורתו אומנותו, אך הוא לא דיבר על המקרה של רבנו יונה, שם נכנס השיקול של ביטול זמן.

אם כן, נחלקו האחרונים האם יש לנקוט את דברי רבנו יונה להלכה. עם זאת, כפי שאמרנו, נראה שלפרקים לכולי עלמא ניתן להקל, כפי שפסק הלבוש, וכך הכריעו גם ערוך השולחן (או"ח ז, כא) ושולחן ערוך הרב (או"ח ז, יז). גם הפוסקים שהחמירו, עשהו זאת כאשר השאלה הייתה על אדם שרוצה לוותר על מניין באופן קבוע, אך לא בזה אנו עוסקים.

¹⁶ בסוף דבריו מביא הרא"ש טעם נוסף, בו נדון לקמן.

¹⁷ משאש, הרב שלום, "תפילה ביחידות במקום לימודו", תחומין, י (תשמ"ז), עמ' 405-411.

¹⁸ לביאור אחר עיין במשנה ברורה שם, ס"ק נו.

ד. השיקול החינוכי

מלבד כל הנאמר עד עתה, הרא"ש בתשובה שהזכרנו לעיל הוסיף שיקול נוסף מדוע גם אדם שתורתו אומנותו צריך להתפלל במניין:

וגם אם אין תלמיד חכם מתפלל עם הצבור, ילמדו אחרים קל וחומר ממנו ולא יחושו על התפילה כלל, ונמצאו בתי כנסיות בטלות;¹⁹ כי הם לא ידינוהו לכף זכות, לומר שהוא עוסק בלמודו.

אם נשליך את הדברים למקרה שלנו, נראה שאין להתעלם כלל מדברי הרא"ש הללו ולומר שאינם שייכים במציאות של בני ישיבות. כאשר בחורים רואים אברך בוגר שלא מגיע לתפילות, ודאי שהם עלולים ללמוד ממנו על סולם הערכים של בן תורה. אמנם מדברי שולחן ערוך הרב (שם) משמע שהחשש שמציג הרא"ש שייך רק במקרה שעושה זאת באופן קבוע, אך נראה שאדם יכול ללמוד מסר שגוי גם ממקרה חד פעמי. לפעמים די במעשה אחד של מורה כדי לקעקע תפיסה שלמה של תלמיד.

הרב משאש במאמרו הנ"ל הקשה שתי קושיות על דעה זו של הרא"ש. ראשית, הוא טוען שאין לחשוש שילמדו ממנו כיוון שרואים שהאמת הפוכה ובתי הכנסיות מלאים. בנוסף, לטענתו הקהל ידונו לכף זכות את אותו אדם, ויאמרו שהוא התפלל במקום אחר.

נראה שהטענה השנייה היא החזקה יותר בענייננו. הרי אם אדם לא התפלל בישיבה, לא יחשדו בו שלא התפלל במניין כלל, אלא יאמרו שהוא התפלל בבית כנסת אחר בגלל אונס כל שהוא.

אלא שכל זה מסתבך במקרה ואותו אחד מתפלל בבית המדרש - הרי שם כולם רואים ממנו, ועלולים ללמוד ממנו! והרי ראינו שהרמ"א עצמו הקל דווקא אם הוא מתפלל בבית המדרש. על כן יש מקום לומר שעדיף לאותו אחד להתפלל במקום שלומדים בו תורה, אך לא במקום בולט, כך שלא יראו אותו מתפלל לבד.

ה. מקומה של התפילה בעולמו של בן ישיבה

בסופו של דבר, השאלה שבה אנו עוסקים חוזרת לשאלה יסודית - מה היחס בין תלמוד תורה לתפילה בעבודת ה' של האדם. השאלה הזו מקבלת פן שונה כאשר מדובר באדם העוסק כל היום בתורה. אמנם ציינו כבר שאין הוה אמינא לוותר לגמרי על תפילה במניין, כיוון שצדד זה ראוי רק לרשב"י וחביריו. אך ודאי שמי שמתפלל ביחידות כדי לא להפסיד זמן לימוד, מביע בכך אמירה גדולה לגבי מקומה של התפילה בעבודת ה' הפרטית שלו. השאלה היא האם האמירה הזו נכונה בכלל, מתי היא נכונה, ולגבי מי היא נכונה. בשאלות אלו נעייין בקצרה בפרק זה.²⁰

מרכז עולמו של בן הישיבה הוא התורה. במשך שלושה סדרים ביום הוא עמל על דברי הגמרא הקשים, ומנסה להבינם בעזרת הראשונים והאחרונים. כך כתב בעל התניא (לקוטי אמרים ד) על המפגש הזה: "ואף שהתורה נתלכשה בדברים תחתונים גשמיים הרי זה כמחבק את המלך". התורה היא כעצמותו של הקב"ה שנתלכשה במלבושים גשמיים.

¹⁹ חשש דומה מצינו בשו"ע הרב, או"ח קכד, ו, לגבי לימוד בזמן חזרת הש"ץ: "שאם הלומדים יפנו ללימודים עמי הארץ ילמדו מהן שלא להאזין להש"ץ ויעסקו בשיחה בטילה נמצאו מחטיאים את הרבים".
²⁰ בפרק זה נסתייעתי בדברי ר' יוסי אלינר.

דא עקא, הלבוש אמנם מנגיש את התורה ומגלה את הקב"ה, אך מצד שני הוא גם מסתיר אותו. יכול אדם לעמול בתורה שעות, ימים ושנים - ולא לראות בה את הקב"ה. יכול אדם לעמול בתורה ולראות רק את עמלו שלו הוא. הוא זה שלומד, הוא זה שמסביר, והוא זה שמחדש. מעבר לפגם שיש בתפיסה הזו, נדמה שהיא משפיעה על עצם לימוד התורה ופוגעת בלימוד הפרטי.

מאידך, התפילה מהווה מפגש מסוג אחר לגמרי עם הקב"ה. הרמב"ם פוסק שעיקר התפילה היא הבקשה, והיא החיוב מדאורייתא.²¹ משמעות הבקשה היא העמידה של האדם כנגד הקב"ה, והרגשת התלות הגמורה, והביטול של האדם כלפי הקב"ה. וכך כתב המהר"ל (נתיבות עולם, נתיב העבודה ג):

ומה שנקרא התפלה עבודה כמו שבארנו זה למעלה, כי התפלה שמתפלל האדם אל השם יתברך מורה שהאדם נתלה בו יתברך וצריך אליו ואין לו קיום זולתו, והנה זהו א-להותו יתברך שכל הנמצאים צריכים אליו ותלויים בו יתברך עד שהכל אל השם יתברך.

תלמוד תורה ללא תפילה עלול להביא לכך שהלומד שוקע כל כך בלימודו, עד שהוא שוכח את נוכחותו של הקב"ה. לפיכך, דווקא בעולמו של בן ישיבה התפילה היא קריטית. מלבד עצם התפילה, יש לתפילה מקום רב בעיצוב של לימוד התורה בצורה הנכונה. התפילה מזכירה ללומד לפני מי הוא לומד, וממילא מעלה את הלימוד.

כעת, ניתן להאיר באור חדש את דברי הגמרא בשבת שראינו לעיל. לכאורה לפי דברינו קשה - הרי דווקא רשב"י שתורתו אומנותו זקוק לתפילה בשביל הלימוד עצמו! על כן דייקה הגמרא שלא די באדם שתורתו אומנותו, מפני שכאלו יש לא מעט, אלא הוא צריך להיות כמו רשב"י וחביריו.²² רק רשב"י וחביריו, שחזקה עליהם שלא שכחו את הקב"ה, יכולים לוותר על התפילה. שאר האנשים שתורתם אומנותם, זקוקים הם לתפילה אף יותר מאדם שאין תורתו אומנותו. אדם כזה, שעבורו הלימוד הוא פינה של קדושה בתוך יום ארוך, רחוק הדבר שישכח מה היא התורה.

על פי דברים אלו, ברצוני להציע הנחיה לבן ישיבה שתורתו אומנותו. ישנה אגדה על כך שבעל התניא התלבט האם ללמוד בישיבת וולוז'ין או ללכת לישיבה חסידית, ולבסוף הכריע לכיוון החסידות.²³ הוא נימק זאת בכך שבולוז'ין ילמדו אותו ללמוד, וללמוד הוא כבר יודע, אך החסידות תלמד אותו להתפלל.

התפילה אומנות גדולה היא, והיא דורשת עבודה רבה. רבים מצפים שעם קצת ריכוז הכוונה בתפילה תבוא באופן טבעי. אך הנסיון מורה שאין הדבר כן. תפילה מעומק הלב היא פעולה קשה, הדורשת לימוד ואימון רב. בן ישיבה מגיע לישיבה כדי ללמוד תורה ולגדול בה, וכך עליו לעשות. אך נדמה שגם בתקופת השהייה בישיבה, תהיה ארוכה ככל שתהיה, עליו להקדיש תקופה מסוימת ללימוד עניין התפילה. עליו להקדיש תקופה שבה התפילה היא מרכז עולמו. בשאר הזמן הוא יוכל לסמוך על פסק ההלכה שהעלנו, ולוותר על תפילה במניין לטובת סדר הצהרים. אך לפחות לתקופה מסוימת, נדמה שבן ישיבה צריך לעמול וללמוד את אומנות התפילה, והלימוד הזה לא יכול להיעשות אם התפילה נדחקה לצד מפני תלמוד תורה.

²¹ ראה רמב"ם תפילה א.

²² זאת להבדיל מהפירוש שהבאנו לעיל בשם הרמב"ם על פי הסברו של בעל ערוך השולחן.

²³ אגדה זו כפי שהבאתי אותה כאן איננה נכונה. בעל התניא נולד בשנת 1745, ונפטר בשנת 1813. ישיבת וולוז'ין נפתחה רק בשנת 1802.

ו. סיכום

לאורך המאמר עסקנו בעיקר בבירור הלכתי פרקטי - האם יש להתפלל במניין גם אם הדבר יבוא על חשבון סדרי הלימוד בישיבה. העלנו שלדינא נראה שלכולי עלמא אם מדובר באירוע נקודתי, אזי ניתן לוותר על התפילה במניין כדי לא לפגוע בסדרי הלימוד. זאת כל עוד אין סכנה שאחרים ילמדו ממנו לא להתפלל במניין. ואכן נודעתי שההנחיה של הרב בלומנצווייג בישיבת ירוחם היא שתלמיד שפספס תפילה בישיבה לא יכתת רגליו בין בתי כנסת אחרים ברחבי העיר, אלא יתפלל בלא מניין ויחזור לסדרי הלימוד,²⁴ ולכך הסכים גם הרב רבינוביץ.

בנוסף, דרך השאלה הפרקטית דנו במקומה של התפילה ביחס לתלמוד תורה, ועמדנו על חשיבותה של התפילה דווקא ביחס לבני ישיבה.

²⁴ אם כי הדבר נאמר כהנהגה ישיבתית, ולא כפסיקת הלכה.